

УДК 167.7

**ДОХРИСТІЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ДОСЛІДЖЕННІ
І. ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА)**

Оксана Панько

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, м. Львів, 79000*

Описано характерні риси міфологічного світогляду давніх слов'ян, висвітлено еволюцію язичницьких вірувань, проаналізовано ступінь морального розвитку язичників на матеріалі спадщини І.Огієнка.

Ключові слова: міфологічний світогляд, вірування, язичницький пантеон.

Наукові пошуки І.Огієнка скеровувались на пізнання місця та значення духовної культури в житті народу. Важливим елементом духовної культури є віра. Духовність і віра разом “перетворюють народ на свідому націю” [1, с.6], вони є необхідними передумовами державності.

Віра та релігійні знання є “підвалиною та душею культури” [1, с.7]. І.Огієнко вважав, що історію української церкви й українського народу, а також сучасну духовну культуру неможливо зрозуміти без належного вивчення давньої віри, в підвалинах якої “лежить-таки його віра дохристиянська” [2, с.6].

Прагнення осмислити духовність рідного народу спонукало дослідника уважніше пізнати джерела української культури — дохристиянські вірування, звичаї та обряди, які з глибини тисячоліть дійшли до сьогодення.

Концепція історії дохристиянських вірувань І.Огієнка склалася на підставі комплексного вивчення великої кількості письмових джерел, етнографії, фольклору, народного мистецтва, археології, лінгвістики. Його наукове зацікавлення привернули історичні джерела, які засвідчували спроби давніх слов'ян-землеробів витворити власну картину світу, а також він намагався прослідкувати еволюцію язичницьких вірувань. Митрополит Іларіон шукав відповідь на питання: у чому ж полягає таємниця дивовижної живучості, стійкості давнього світогляду українців.

Язичницькі вірування українців І.Огієнко досліджував комплексно й ґрунтовно, аналізуючи літописи, церковні повчання X–XIII ст., а також етнографічні матеріали XVIII–XIX ст..

Вчений дотримувався тієї думки, що еволюція релігійних уявлень відбувалася як нашарування нових форм на попередні. Цей висновок І.Огієнко зміг зробити порівнюючи літописні повідомлення та повчання проти язичництва XI–XII ст. з етнографічними дослідженнями вчених XIX–XX ст.

Світогляд та релігійні уявлення слов'ян, як відомо, формувалися у сиву давнину. Давні хлібороби обожнювали природні стихії, їх божества й магичні обряди були пов'язані з землеробством і закономірним стало те, що пам'ять про них збереглась у середовищі українського села. І.Огієнко вважав, що сповідування язичницьких вірувань не вдається обмежити періодом прийняття християнства, хронологічні межі їхнього існування у світогляді українців дуже наближені до наших часів.

Дослідник намагався виявити закономірності розвитку язичництва на прикладі давньоукраїнського матеріалу, а також простежити загальні риси, які проявилися у слов'янському язичництві.

Із Огієнкових спостережень видно, що головним у релігійних діях давнього слов'янина землероба було звернення до Природи, до макрокосму в усіх його проявах, оскільки саме від цього залежало його існування.

Для людини давніх часів було притаманне сприйняття Космосу як святості, він був творінням богів і, водночас, Космос ставав схожим на театр у якому боги виявляли себе, і де творилось їхнє космічне життя. У процесі свого розвитку людина почала ототожнювати себе з Космосом, усвідомлюючи себе як мікрокосм, виявляє у себе те “святе начало”, котре вона приписувала Космосу, а її життя є аналогічним космічному, котре, в свою чергу, стає праобразом людського існування. Життя людини первісних суспільств не було обмежене строго лише людським способом буття, воно протікало у двох площинах — як людське існування та як складова частина транслюдського життя, життя Космосу і богів. Первісна людина не виділяла себе з природи, для неї все являлося таким же чуттєвим, якою являлася вона сама. Людина у процесі саморозвитку навчилася свідомо узгоджувати своє життя з природою, космосом взагалі.

На ранньому етапі релігійні уявлення наших предків були безпосередньо пов'язані з природою. Вони спостерігали, досліджували світ оточуючої природи, релігія та пізнання утворювали одне нерозривне ціле. На думку О.Лосева, язичницькі часи були тими світлими днями, “коли людина

молилася на зірки, підносила себе до зірок і не відчувала своєї власної особистості” [3, с.170].

Особливу увагу І.Огієнка займають дослідження символів та релігійного символізму. Завдяки символам світ стає “прозорим”, здатним виявити невидиме, трансцедентне. Дослідник наводить багато прикладів вірувань, повір’їв, прикладів із повсякденного життя давніх українців, які показують, що символізм відігравав значну роль у сприйнятті оточуючого світу давньою людиною.

Слов’янин знаходив у природі живу істоту, і, на відміну від сучасної людини, – на чому наголошував Іларіон, – для нього це було “релігійною правдою”, в природі слов’янин “бачив цілий світ вищих істот” [2, с.120]. Відчуваючи себе живою і одухотвореною істотою, первісна людина в умовах ототожнення себе з природою одухотворила її: наділивши природу і весь оточуючий світ своєю власною здатністю мислити і діяти, первісна людина у своїй уяві заселила весь світ богами, напівбогами, героями і духами. Огієнко підкреслював, що розуміння єдиного Бога було в “окремих одиниць”, але більшості населення воно було невідомим. Наявність уявлення про єдине божество не завадило нашим предкам мати безліч земних і неземних богів. Багатобожжя стало відображенням багатоманітності самої природи: вчений наголошував на існуванні великої кількості другорядних богів – домовиків, русалок, польовиків, лісовиків, котрі в уяві слов’ян язичників уособлювали природні явища.

Язичницький пантеон, як свідчить Іларіонове дослідження дохристиянських вірувань, мав свою ієрархію. Єдиним, початковим богом, вважав Іларіон, був бог неба Сварог, котрого дослідник назвав “господарем українського Олімпу”. Сварог та боги сонця, світла і вогню Сварожичі були головними слов’янськими божествами, – вони являли, по суті, одну світлоносну силу, одне божество, хоча дослідник заперечував можливість існування окремого, міцно усталеного бога сонця” [2, с.22]. Цей факт історик пояснює перерваним розвитком слов’янської міфології. Характерно, що Сварог виступав не тільки як божество, але й як культурний герой цілої міфології. Згідно з розповіддю автора Іпатіївського літопису, саме з появою Сварога пов’язується виготовлення нашими предками зброї, встановлення моногамії; з появою його сина, Сварожича (Даждьбога) – встановлення державного ладу та порядку [4, с.181]. Сварог та Сварожичі являли собою всепроникаючу творчу силу, котра давала людям знання, благо, багатство і красу.

І.Огієнко справедливо відзначав вагоме значення сонця у релігійних віруваннях наших предків, підкреслюючи загальнолюдський характер цього

явища. Сонце, на думку автора, обожнювалося з найдавніших часів і багато із слов'янських божеств були сонячними, однак з часом набували іншого значення, як це сталося, наприклад, із Велесом [2, с.104]. Вшановували наші предки й вогонь, обожнювали його як другого сина Сварога із найдавніших часів. Вогонь, в уявленнях давніх слов'ян, був проявом сонця на землі, котрого, – як зазначав дослідник, – вважали послом Неба на землю.

Загально визнано, що спільним для релігій із поклонінням світлу (сонцю) було також поклоніння і воді, як другій священній стихії [5, с.219]. Огієнко зазначає, що у вітчизняному язичництві “вода здавна була обожувана як сонцева сестра” [2, с.40]. Із авторових спостережень видно, що вшанування води у дохристиянській релігії тісно було пов'язане з сонячними святами. У дохристиянській (пізніше і у християнській) релігійній свідомості вода виступає одночасно як очищаюча та регенеруюча сила. Ось чому церемонії обливання або кидання у воду, такі, як на Купала, котре Іларіон називав головним літнім святом, на Благовіщення (що набуло ознак колишньої Коляди – свята народження сонця), – разом з ідеєю очищення містили у собі мотив розмноження, плодючості і щастя. Однак символізм вод однаковою мірою передбачає як смерть, так і відродження. Води, завжди зберігаючи одну й ту ж функцію – розкладу та руйнування форм, – разом з тим є першопричиною всього; вони передують будь-якій формі і складають основу будь-якого творення. У дослідженні І.Огієнка вода є неоднозначним символом: вона виступає святою, чистою, цілющою і водночас небезпечною й нечистою. Це виявилось у віруванні про воду живу і мертву, цілющу й безсилу, про воду, котра додає сил, або, навпаки, – відбирає їх.

Розвиток уявлень давніх слов'ян про божества, на думку І.Огієнка “розпочинався від єдиного бога Неба й Світла і йшов до окремих богів природи” [2, с.83]. Згрупуємо слов'янські божества, беручи до уваги дослідження вченого. В одну групу ввійдуть Сварог і Сварожичі (Даждьбог, Сварожич, Хорс); в іншу – божества плодючості – Велес, Лада, Рожаниці, Купала, Ярило та ін.); окремо можна виділити Перуна. Митрополит не поділяв твердження багатьох дослідників щодо існування двох соціально зумовлених комплексів уявлень: князівсько-дружинницького з його культом Перуна, штучно сплетеного з різних культів і порівняно швидко еволюціонуючого, та народного, більш архаїчного та традиційного. Допускаючи, що неоднорідна соціальна структура суспільства могла спричинити деякі відмінності у вшануванні окремих богів, вчений вважав, що в наших предків-язичників існувала одна загальнонародна релігія, у котрій вже з X ст. Сварога замінив Перун, в культ котрого вкладалась ідея бога-владики світу, володаря грому та блискавки.

Вчений вважав, що реконструювати українську міфологію можна лише взявши до уваги весь масив всеслов'янської міфології.

Головними особливостями міфологічної свідомості є, по-перше те, що первісна людина не виділяла себе з навколишнього природного і соціального середовища, і, по-друге, що її мислення зберігало риси дифузності та нерозчленованості. Наслідком цього стало наївне ооюдження всієї природи, всезагальна персоніфікація, “метафоричне” співставлення природних, соціальних, культурних об'єктів. На природні об'єкти переносилися людські властивості, їм приписувались одухотвореність, розумність, людські почуття, часто зовнішня антропоморфність і, навпаки, міфологічним предкам могли бути присвоєні риси природних об'єктів, особливо тварин. Митрополит підкреслював незначну персоніфікацію божеств давніх слов'ян, пояснюючи їх як природні сили та метеорологічні явища, на основі котрих виникли релігійні образи сонця, місяця, вітру, вогню тощо. Слов'яни не створили людиноподібного бога-творця, боги їхні не мали розвиненої генеалогії, між ними не було міцного родинного зв'язку, вони не одружувалися, не вели війн, що було властивим більш розвиненим міфологіям. Слов'янські божества населяли будинки, поля, річки, ліси та допомагали або шкодили людям у їхньому повсякденному житті.

Обожнювали давні слов'яни небесні сили. Це обожнення охоплювало два взаємно переплетені напрямки: культ вогню та культ води. Більшість дослідників язичницьких вірувань дотримуються тієї думки, що небо та небесні боги стали домінуючими на порівняно пізній стадії розвитку релігійних уявлень, вважаючи, що спочатку вони були тісно пов'язані з жіночим началом. Цьому безпосередньо передував перехід первісної людини від збиральництва і полювання до землеробства з його новою системою поведінки, котра витікає з нових умов життя та нових уявлень про природу.

Відкриття землеробства корінним чином змінює не тільки економічний уклад життя первісної людини, але перш за все її релігійні уявлення, релігійний досвід стає більш конкретним, більш тісно пов'язаним з життям [6, с.81]. Інші релігійні сили почали відігравати свою роль — плодючість, міфологія жінки та землі. Це призвело до появи різноманітних божеств і духів цілком земного походження. Особливо це виявилось в образі Матері-Землі, котрий зустрічається всюди у найрізноманітніших формах і варіаціях.

У слов'янській народній культурній традиції жіноче божество, асоційоване з матір'ю-землею, з плодоносною силою землі свого найбільш широкого втілення отримало в культурі Рожаниць, яких Іларіон називає “богинями Долі новонародженої дитини” [2, с.206]. Таке уявлення виступало

з усвідомлення первісною людиною аналогії свого життя з космічним, коли людина сприймала себе як зменшену модель, що відтворює всесвіт. У міфологічній свідомості жінка уподібнювалося землі; виношування та народження дитини уявлялося як варіація на людському рівні плодючості землі. Культ Рожаниць жив і в язичницькій, і в християнській формі як уособлення народного уявлення про животворяще начало, як головний персонаж аграрного культу аж до ХХст.

У слов'янській міфології серед божеств, котрі відповідали за плодючість, розмноження головними були божества жіночого роду – це помітно на таких парах, як Лада і Ладю, Рід та Рожаниці. Такий стан відповідав характеру розвитку слов'янської міфології із притаманним їй особливим вшануванням Матері-Землі; також це свідчило про давність, архаїчність походження культів Лади та Рожаниць.

Слов'янський язичницький пантеон починав формуватися у глибокій давнині. Зрушення у господарських формах життя людства призводили до нових взаємовідносин з екологічним середовищем, з природою в цілому і видозмінювали світогляд людей, створюючи у їхній свідомості нову картину світу і нові образи таємничих сил, котрі впливали, на їхню думку, на долю людини. Процес утвердження патріархату зумовив появу поряд із жіночими і чоловічі божества плодючості, серед котрих чи не найголовнішу роль відігравав Ярило, котрий пов'язується із плодоносною силою зерна-насілля.

Головними рисами, що відзначали світогляд слов'ян були уявлення, що найбільше турбували їх як землеробів – плодючості, мінливості природи – її осінній сон з весняним пробудженням, – як зауважив дослідник, – землеробство “об'єднувало стародавні вірування в одну систему” [2, с.268].

Первісна людина не стояла осторонь від природного життя, однак активно втручалася у його хід. Здійснювалося це за допомогою обрядів, котрі, як зазначив історик, – являються “зовнішнім висловом вірування” [2, с.204].

Духовно-господарська практика українського народу виробила цілий комплекс обрядів народної культури, котрі охоплювали усе життя людини – від її народження до смерті. Святково-трудова обрядність виступала засобом саморегуляції життя людини, самореалізації її у ньому. Послідовне відзначення обрядових священнодійств забезпечувало гармонійне узгодження людського життя з річним циклом Природи та Космосом у цілому [7, с.36]. Відзначаючи нероздільність обряду та вірування, дослідник підкреслював більшу консервативність та живучість обряду, наголошував на його великому значенні у вивченні давніх вірувань, розглядав як джерело релігійної творчості навіть за сучасних умов [2, с.171].

Вчений зазначав важливу роль практичної функції обрядів, головне завдання якої він вбачав у тому, щоб "допомогти зросту плодів"[2, с.267]. Окремо Іларіон відзначив вагоме значення "вегетативних магічних дій" у веснянках, котрі відображали важливий господарський період слов'ян, пов'язаний із відродженням природи, сонця, посівами.

Життя давніх слов'ян було повністю підпорядковане солячним ритмам, які виявлялися у добовому чергуванні світла і темряви, у зміні пір року. Саме чотирьом визначальним положенням сонця у річному колообігу землі відповідають чотири великі річні свята українського річного обрядового кола [7, с.37]. Першим було свято народження нового сонця, присвячене зимовому сонцестоянню, наступним – свято весняного сонця, зародження життя, початку нового хліборобського року. Зелені свята були присвячені літньому сонцестоянню, – періоду, коли природа знаходилася у своєму найбільшому розквіті. Якщо зимові новорічні свята виступали заклинаннями майбутнього, то зелені свята були циклом обрядів, спрямованих на негайне здійснення бажань та прохань, звернених до сил природи. Зелені свята значною мірою були відображенням вшанування язичниками сонця, котре для них уособлювало такі поняття, як смерть і воскресіння у фізичному природному світі. Важливою прикметою зелених святкувань були обряди спалення та поховання опудал таких божеств, як Купали, Марени, Ярила та Коструби, що означало, на думку Іларіона, початок згасання літа [2, с.302]. Ці обряди відображали важливий господарський період, коли рослини вже не потребували цих божеств; як відзначив Б. Рибаків, — Зелені свята були моліннями про те, щоб стара вегетативна сила весняного ярового посіву перейшла у нові дозріваючі рослини [8, с.376]. Іншим важливим періодом звернення до сил природи було свято осіннього сонця, врожаю, достатку, приурочене осінньому рівноденню.

У процесі пізнання навколишнього світу людина пізнавала і себе, осмислення не лише свого життя, але й певних моральних питань було результатом тісного зв'язку первісної людини і Космосу. У своєму дослідженні І.Огієнко особливу увагу приділив питанню осмислення язичниками моральних проблем буття. Цю проблему вчений пов'язував із усвідомленням первісною людиною двох протилежних начал – добра і зла. Початок такого усвідомлення, на його думку, зумовлений впливом дуалістичної маніхейської науки, що поширювалася серед українського народу під час його чорноморського періоду життя [2, с.90]. Про рівень морального розвитку наших предків найповніше засвідчують їхні релігійні уявлення. На визнанні двох протилежних божественних начал були засновані

всі давні релігії, у тому числі і язичництво українського народу. Боги і духи розділилися на два табори: одні допомагали людині, інші їй шкодили.

Слов'янську демонологію Іларіон поділяє на володарів хати, природи та шкідників життя. Напротивагу усім надзвичайним явищам, котрі були дуже рано персоніфіковано, злі духи звичайно отримували збірну назву. Авторіві спостереження засвідчують процес поступового збільшення кількості злих духів. Ряди темних сил у слов'янській демонології відчутно поповнилися із прийняттям християнства, коли язичницькі божества були зараховані до бісів.

Слов'янському світогляду було притаманне уявлення про духів, які творять як добро, так і зло стихійно, ніби не усвідомлюючи чітко, що є добро, а що є зло. Вважали, наприклад що повітряні сили завжди були добрими, водяні – злими, а земні – і добрими, і злими. Такі природні істоти, як русалки, лісовики, водяники, мавки та багато інших могли як шкодити, так і допомагати людині, однак, ця допомога не була наслідком усвідомленої моральної необхідності, морального закону, а лише умовою особистої домовленості.

Однак слов'яни знали нижчих богів і з цілком визначеними моральними ідеалами: серед богів добра і зла слід назвати Білобога і Чорнобога у поморських слов'ян. До таких божеств Огієнко відносить домового, якого ще називали Чур (Цур) та Пек. Домовик повинен був оберігати родину від усього злого [2, с.125]. Вчений підкреслив наявність значних фаталістичних уявлень у слов'ян, що втілилися у віруванні в окремого бога Долю, культ якого було запозичено у римлян; згодом цей бог, на думку історика, поділився на доброго і злого – Долю та Недолю [2, с.116].

Митрополит Іларіон підкреслив цікаву властивість слов'ян надприродним істотам, злим духам приписувати усі природні лиха, життєві нещастя, навіть людські недоліки [2, с.143]. Іларіон відзначав значну персоніфікацію людських нещасть, котрі в уяві язичників втілилися у величезній кількості дрібних злих духів-демонів: Біда, Злидні, Лихо, Блуд, Мара, Морок, Жура та інших.

У релігійній системі давнього слов'янства більш детально були опрацьовані ритуальні дії з відвернення злих сил зовнішнього світу. Тут старалися не стільки вплинути на сили, що управляли світом, скільки передбачити наміри цих сил, щоб знати, що їх просити, — про дощ, якщо повелителем неба була задумана засуха, чи про сонячні дні, якщо гадальна операція передбачала дощі. Захист від злої сили слов'яни вбачали у магічних діях – умилюванні надприродних сил з допомогою різноманітних жертв,

у крайньому випадку, якщо це не допомагало, – у заклинанні, залякуванні чи в обмані цих сил.

Як засвідчує Огієнкове дослідження, – виразниками моральних ідей виступали і природні стихії, найважливішими з яких були вогонь та вода, яким приписували очисні функції. У численних віруваннях про вогонь на перший план виступають такі ритуали: обкурювання димом, символічне спалювання, переведення через вогонь з метою позбутися хвороби, відвернення злих духів. Широко використовували у різноманітних замовляннях та лікарській практиці воду. Священна й очисна функція вогню та води продовжила життя і в християнській традиції.

Зверненням до води, вологи, – волхванням займалися волхви, котрі забезпечували зв'язок людей з богами; їхня діяльність, – як вказував Митрополит, – “була складовою частиною дохристиянської релігії” [2, с.187]. Автор відзначав велику віру населення до цієї категорії людей, котрі під впливом християнства перетворилися у злих людей, таких, що часто шкодили.

І.Огієнко відзначав наявність язичницького вірування про душу, котру слов'яни усвідомлювали як самостійну сутнісну силу, котра притаманна людям, тваринам, рослинам, навіть неодухотвореним предметам. Це проявилось у виникненні задовго до християнства уявлення про дві протилежні сутнісні сили — тілесну та духовну: тіло – тлінне та грішне, і душу – вічну та святу [2, с.239], однак поділ посмертного життя “окремо для добрих і окремо для злих” на думку дослідника появився лише із запровадженням християнства [2, с.243].

Дослідження І.Огієнка дозволили припустити, що рівень особистої моральної відповідальності за свої вчинки не був високий, це було наслідком того, що саме колективна свідомість, а не індивідуальна, була основним моральним регулятором у часи язичництва.

В умовах первісного ладу, заснованого на колективізмі найближчих родичів, недиференційованість індивідуума і родової общини накладає відбиток на все його мислення і, отже, на міфотворчість. Слаба диференційованість членів родової общини приводить мислення первісної людини до необхідності всюди знаходити тільки родові відносини, тільки родову общину. У світобаченні первісної людини общинно-родовий лад переноситься на всю природу і на весь світ, коли всі речі виявлялися живими істотами, об'єднаними до того ж родинними відносинами.

Дослідження дохристиянських вірувань митрополита Іларіона засвідчує особливу близькість до природи наших предків, вони не відокремлювали себе з неї й у своїй свідомості з нею зливалися. Давня

людина пізнавала світ ніби зсередини, відчуваючи, що у ній живе його частина. Сприймаючи у зовнішньому світі власне відображення наші предки шукали заступництва, сили й “розуміння життя й довколишніх явищ природи” [2, с.313].

1. *Іларіон Митр.* Наш місячник подвоївся розміром! (Звернення) // Віра й Культура. 1953. Листоп. Ч.1 С.5-8.
2. *Іларіон Митр.* Дохристиянські вірування українського народу, Вінніпег, 1965. 423с.
3. *Лосев А.* Дерзание духа. М., 1988.
4. *Кузьмичев И.* Лада, или повесть о том, как родилась идея прекрасного и откуда Русская Красота стала есть. М., 1990.
5. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія. К., 1994.
6. *Элиаде М.* Священное и мирское. М., 1994.
7. *Шокало О.* Традиційні обряди українців. Річне обрядове коло // Український світ. 1993. Ч.1-2. С.36-37.
8. *Рыбаков Б.* Язычество древних славян. М., 1981.

**PRE-CHRISTIAN BELIEFS OF THE UKRAINIAN FOLK
INVESTIGATED BY I. OHIYENKO (METROPOLITAN ILARION)**

Oksana Pan'ko

*Ivan Franko National University of Lviv
st. Universytetska 1. Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.*

In the article we analyse the opinions of the scientist concerning the important aspects of Ukrainian Paganism, on the material of creative heritage of I. Ohiyenko we describe the characteristic features of the mythological outlook of ancient Slavs; then we show the evolution of the Pagan beliefs, then, we analyse the degree of the moral development of Pagans.

Key words: Paganism, mythological outlook, Pagans' Pantheon

Стаття надійшла до редколегії 10.2001

Прийнята до друку 10.2001